

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tabulae Westlandiae. Het Romeinse archief van Naaldwijk

Bruin, J. de

Citation

Bruin, J. de. (2010). Tabulae Westlandiae. Het Romeinse archief van Naaldwijk. *Delf. Cultuurhistorisch Bulletin Delft*, 12(2), 9-11. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/37629>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/37629>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

JAARGANG 12 • NR. 2 • ZOMER 2010 • € 3,50

Delf

Cultuurhistorisch magazine voor Delft

Vervagende letterresten

Eén land,
vele handschriften

Vroeg 20ste-eeuwse tweets

Met scherpe pen

Op schrift

Adressen en openingstijden

Erfgoed Delft e.o.

Postbus 78, 2600 ME Delft
Telefoon 015 2602358, fax 015 2138744
Website www.erfgoed-delft.nl

Museum Het Prinsenhof

Sint Agathaplein 1, 2611 HR Delft
Website www.prinsenhof-delft.nl

Museum Lambert van Meerten

Oude Delft 199, 2611 HD Delft
Website www.lambertvanmeerten-delft.nl

Museum Nusantara

Sint Agathaplein 4, 2611 HR Delft
Website www.nusantara-delft.nl

Openingstijden:

dinsdag t/m zondag 11.00 - 17.00 uur,
maandag gesloten

Studiezaal Archief Delft

Oude Delft 169, 2611 HB Delft
Telefoon 015 2602358, fax 015 2602355
Website www.archief-delft.nl

Openingstijden:

dinsdag t/m donderdag 9.00-17.00 uur

Digitale stamboom

Website <http://delft.digitalestamboom.nl>

Archeologie

Archeologische werkruimte
Bezoekadres: Kluizenaarsbocht 7 2614 GT Delft
Postadres: Postbus 78, 2600 ME Delft
Telefoon 015 2197198, fax 015 2602609
E-mail archeologie@delft.nl
Website www.archeologie-delft.nl

Openingstijden:

maandag t/m vrijdag 8.30 - 17.30 uur,

Monumentenzorg en Bouwkwaliiteit (MBK)

Bezoekadres: Phoenixstraat 16
Postadres: Postbus 53, 2600 AB Delft
Telefoon 015 2197174 / 015 2602182
Website www.delft.nl/monumenten

Openingstijden Stadswinkel:

zonder afspraak:
maandag t/m vrijdag 8.00 - 12.30 uur
met afspraak:
maandag t/m donderdag 8.00 - 17.00 uur
en vrijdag 8.00 - 20.00 uur

Vereniging Vrienden van Het Prinsenhof

Secretariaat: Sint Agathaplein 1
2611 HR Delft
Telefoon 015 2602358

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Secretariaat: Kanaalweg 10, 2628 EC Delft
Telefoon 015 2141950
Website www.delfia-batavorum.nl

24

De productie van manuscripten in het Sint-Ursulaklooster

4 Eindelijk... Delfts handschrift weer thuis

Een brevier in de
collectie

9 Tabulae Westlandiae

Het Romeinse archief van Naaldwijk

17 Vijftiende lustrum Delfia Batavorum

Historische vereniging viert
75-jarig bestaan

INHOUD

IN DIT NUMMER

4 Eindelijk ... Delfts handschrift weer thuis

Een brevier in de collectie

9 Tabulae Westlandiae

Het Romeinse archief van Naaldwijk

12 Bedrieglijke cijfers

Een jaarsteen in De Waterslootsepoortbrug

14 Met scherpe pen

Oefening en techniek

17 Vijftiende lustrum Delfia Batavorum

Historische vereniging viert 75-jarig bestaan

18 Eén land, vele handschriften

Bijzondere stukken uit de collectie van
Nusantara

22 Vervagende letterresten

Reclame op het stadskoffiehuus

24 De productie van manuscripten in het

Sint-Ursulaklooster

Devote kunst in vrouwenklooster

VASTE RUBRIEKEN

2 Adressen en openingstijden

3 Van de redactie

8 Column

van Trudy van der Wees

21 Kort Nieuws

28 Colofon

Van de redactie

Het thema van dit nummer van Delf is "Op Schrift". Dat is op zich al voor veel interpretaties vatbaar: op schrift, opschrift, op een schrift, het schrift etc. In onze taal kennen we ook veel uitdrukkingen in dit verband: op schrift stellen, iemand de wet of een medicijn voorschrijven, op de lat schrijven, op het lijf geschreven zijn of wie schrijft, die blijft. Kortom: met 'Op Schrift' kunnen we meerdere kanten uit en dat doen we ook.

Natuurlijk danken de monniken, klerken, schrijvers en archivariissen hun bestaansrecht in veel gevallen aan het geschreven woord. Dat is ook in de Delftse collecties zichtbaar.

In dit nummer wordt ingegaan op verschillende vormen van 'schriftelijk erfgoed' die in Delft nog te ontdekken of te bewonderen zijn: Romeinse bronzen vondsten uit Naaldwijk, getijdenboeken uit Delft, opschriften op bouwwerken of uitheemse schriftvormen in de collectie van Nusantara. Schrijven is een kunst, maar wat stelt die voor zonder de kunst van het lezen: veel leesplezier.

Eindelijk...

Delfts handschrift is weer thuis

In de middeleeuwen zijn in de Delftse kloosters honderden verlichte handschriften vervaardigd. Daarvan zijn er nu

nog meer dan honderd over in collecties van musea, bibliotheken en particulieren, verspreid over de hele wereld. Tot voor kort was er geen enkel exemplaar in Delft zelf. Maar daar is nu verandering in gekomen. Erfgoed Delft heeft een prachtige aanwinst kunnen verwerven.

Boeken waren in de middeleeuwse kloosters onmisbaar. De Bijbel, gebeden, geschriften van de kerkvaders en andere vrome teksten werden intensief gelezen. Vóór de introductie van de drukpers in de tweede helft van de vijftiende eeuw moesten boeken met de hand worden geschreven. Men maakte van de nood een deugd: het letter voor letter kopiëren van een religieus geschrift werd beschouwd als het verrichten van een goed werk voor God, een oefening in geduld en tegelijk een manier om de desbetreffende tekst grondig te leren kennen en te overdenken. En als het ging om een boek dat niet voor eigen gebruik bestemd was maar voor de verkoop, droeg de kopieerarbeid tevens bij aan de kloosterkas. Vooral in vrouwenkloosters was het vervaardigen van handschriften een belangrijke bezigheid. Mannelijke religieuzen waren vaak tevens priester en als zodanig werkzaam in de zielzorg of het onderwijs, waardoor zij minder tijd in hun klooster doorbrachten. Vrouwen werden daarentegen juist geacht een teruggetrokken leven te leiden en dan was het kopiëren van stichtelijke teksten een passende tijdsbesteding.

Dit werd expliciet en uitvoerig beargumenteerd in de leefregels voor de kloosters die waren voortgekomen uit de Moderne Devotie. Deze religieuze opwekkingsbeweging ontstond onder aanvoering van Geert Grote aan het eind van de veertiende eeuw in de IJsselstreek. Zij verspreidde zich snel over Nederland en aangrenzende gebieden. Overal besloten mensen hun geld en goed in de steek te laten en een aan God gewijd leven te gaan leiden. Vooral vrouwen kregen en grepen toen de kans om zich terug te trekken uit de wereld en religieuze gemeenschappen te gaan vormen. Deze groeiden geleidelijk uit tot volwaardige kloosters, aangesloten bij een door de Kerk goedgekeurde orde. In Delft volgden drie vrouwenkloosters de zogeheten derde regel van Sint Franciscus: Sint-Agatha en Sint-Barbara aan de Oude Delft, en Sint-Ursula aan de Gasthuislaan. Twee volgden de strengere regel van Sint-Augustinus: Sint-Agnes op de hoek van Gasthuislaan en Oosteinde, en Sint-Anna aan de Annastraat. Een belangrijk verschil tussen de beide regels was dat de zusters van de derde orde voor hun gebeden en gezangen de volkstaal gebruikten, terwijl de regel van Sint-Augustinus het Latijn verplicht stelde. >

Links: De kalender voor januari, met rechts in het midden in rood het feest voor Sint-Agnes, maagd en martelares, in rood, aangeduid als S.F. (summum festum = feestdag van de hoogste categorie; folio 1 verso – 2 recto). Rechts: Een rijk versierde bladzijde in het Delftse brevier (folio 163 recto).

Typisch Delfts

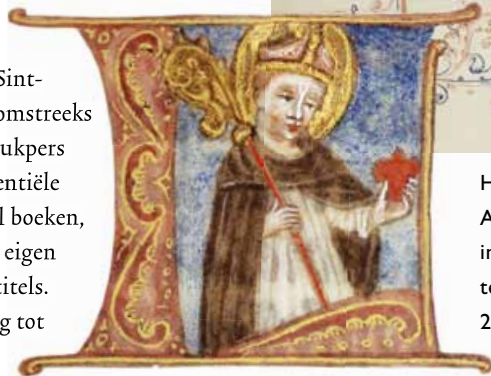
Hoe weet je nu waar een handschrift vandaan komt? Een gedrukt boek bevat doorgaans een titelpagina waarop je kunt lezen waar, wanneer en door wie het is gemaakt. Bij manuscripten is het bepalen van de herkomst en datering minder simpel. Sommige bevatten weliswaar een zogeheten ‘colofon’ met dergelijke gegevens, maar deze zijn veruit in de minderheid. Er moeten dus andere manieren worden gevonden om ze te kunnen plaatsen. Daarvoor zijn grofweg twee mogelijkheden: de kalender en de versiering. Veel religieuze handschriften bevatten een heiligenkalender: voor elke maand één of twee bladzijden met daarop de dagen en indien van toepassing de naam van de heilige die op die dag plechtig moest worden herdacht. Dat betekende dat er op die dag niet werd gewerkt (denk maar aan het Engelse ‘holiday’) en dat er in de kerk speciale vieringen werden gehouden. De belangrijkste heiligendagen werden in de kalender niet in zwart maar in rood vermeld, met een aantekening hoe plechtig het feest moest worden gevierd. De meeste heiligendagen waren algemeen voor de hele kerk of het bisdom. Andere waren echter typisch voor een bepaalde stad, zoals de feestdag voor de patroonheilige van de plaatselijke parochiekerk. Het toeval wil dat juist kalenders uit Delft heel goed zijn te herkennen, omdat hier twee parochiekerken stonden, die bovendien waren gewijd aan minder algemene heiligen die niet overal in rood werden aangeduid: Sint-Hippolytus en Sint-Ursula. Als je dus in een handschrift een kalender tegenkomt waarin deze twee heiligen in rood worden vermeld, kun je er nagenoeg zeker van zijn dat het uit Delft afkomstig is.

De tweede manier om handschriften te localiseren, is de versiering, of ‘verluchting’, zoals de vakterm luidt. De beginletters van zinnen werden doorgaans met rode of blauwe inkt gemarkeerd om het lezen te vergemakkelijken. De eerste letters van hoofdstukken werden extra groot geschreven en ingekleurd, verguld of zelfs voorzien van een miniatuur – in het laatste geval spreken we van een ‘gehistorieerde initiaal’. In de marges plaatste men ‘penwerk’: krullen en ranken in allerlei kunstige patronen. Soms werden hier ook bloemen, planten, dieren, engelen of andere figuren

geplaatst. In de meest luxueuze handschriften werden paginagrote miniatures ingevoegd, doorgaans toepasselijke afbeeldingen bij een bepaalde tekst op de tegenoverliggende pagina. Aan de stijl van de initialen, randversieringen en miniatures kunnen specialisten zien in welke stad een bepaald handschrift is vervaardigd. Zo hebben ook de in Delft gemaakte manuscripten herkenbare gemeenschappelijke kenmerken, met name het karakteristieke rood-blauwe penwerk en de vorm van de gestileerde ranken en blaadjes in de marges.

Het topje van de ijsberg

Er zijn meer dan honderd handschriften bekend die met zekerheid aan Delftse ateliers kunnen worden toegeschreven. Dat is ongetwijfeld slechts een fractie van wat er ooit is geweest. Het Sint-Barbaraklooster bezat omstreeks 1475, dus voordat de drukpers zorgde voor een exponentiële toename van het aantal boeken, al een bibliotheek voor eigen gebruik met liefst 109 titels. Helaas weten we weinig tot niets over het boekenbezit van de andere kloosters, maar er is geen reden om aan te nemen dat ze er veel minder hadden. Dat er toch maar zo weinig handschriften over zijn, heeft een aantal oorzaken. Om te beginnen raakten ze gewoonweg uit de mode toen er eenmaal gedrukte boeken beschikbaar kwamen. Die waren goedkoop en handzaam en kregen daarom in het dagelijkse gebruik vaak de voorkeur boven de toch wat loggere handschriften. Verder gingen veel religieuze boeken verloren bij de godsdienstige omwenteling in de zestiende eeuw. In 1573 werden de Delftse kloosters opgeheven. De gebouwen kwamen aan de stad en de landerijen en renten aan de Staten van Holland. De roerende goederen, waaronder de bibliotheken, vielen buiten deze confiscaties, dus de kloosterlingen konden in principe hun boeken behouden. Maar vaak moesten zij hun klooster in grote haast verlaten en konden zij slechts heel weinig meenemen. In Delft was toen bovendien al een grote slag aan het boekenbezit toegebracht door de stadsbrand

Het officie voor Sint-Augustinus, wiens regel in het Sint-Agnesklooster werd gevolgd (folio 220 verso).

van 1536, die ook drie van de vijf genoemde vrouwenkloosters trof. Alleen Sint-Anna en Sint-Agnes bleven gespaard.

Desondanks zijn er dus toch nog meer dan honderd Delftse handschriften bewaard, maar in de collectie van Erfgoed Delft was er tot voor kort niet één, althans geen verlucht exemplaar. In de bibliotheek van Erfgoed Delft bevindt zich wel de kroniek van het Sint-Agathaklooster van omstreeks 1440, maar dat is een zeer eenvoudig en nauwelijks versierd boekje. Gezien het enorme belang van de middeleeuwse boekenproductie in Delft, zowel kwantitatief als kwalitatief, stond het verkrijgen van een hier gemaakt handschrift hoog op het verlanglijstje van Erfgoed Delft.

Een bijzondere aanwinst

In 2010 is het dan eindelijk gelukt om deze lacune op te vullen. Er is een verlucht manuscript verworven dat kan worden toegeschreven aan de

anonieme Meester van het Fagelmissaal. Hij of zij is vernoemd naar een Delfts handschrift dat aan het einde van de achttiende eeuw in bezit was van Hendrik Fagel, griffier van de Staten van Holland. Toen de Fransen in 1795 de Republiek binnenvielen, vluchtte hij naar Engeland en nam hij het missaal mee. Het berust sinds 1802 in het Trinity College in Dublin. Het bevat een colofon waarin wordt vermeld dat het op 15 oktober 1459 werd voltooid door zuster Margaretha in het Sint-Agnesklooster te Delft. Er zijn sterke aanwijzingen dat zowel het schrijfwerk als de verluchting in het klooster zijn gemaakt en dat het was bestemd voor eigen gebruik. Een ander handschrift dat op basis van stijlkenmerken aan deze meester wordt toegeschreven, bevindt zich in Frankrijk, in het Musée de Sologne in Romorantin-Lanthenay, tussen Orléans en Bourges. Voor zover bekend is er geen manuscript van zijn of haar hand in een Nederlandse collectie.

Het handschrift dat door Erfgoed Delft is verworven, is een brevier. Dat is een liturgisch boek dat vooral in kloosters werd gebruikt. Het bevat de psalmen – niet geordend zoals in de Bijbel, maar volgens het liturgisch jaar – en een aantal officies voor bijzondere feestdagen met gezangen, gebeden en andere teksten voor gebruik in de mis. Verder bevat het een kalender waarin de voornaamste heiligendagen zijn aangegeven en een Litanie waarin de heiligen wordt gesmeekt om voorbede. Het handschrift is perfect te localiseren. Het penwerk en de stijl van de illustraties wijzen onmiskenbaar naar de meester van het Fagelmissaal. Bovendien zijn de patroonheiligen van de beide Delftse parochiekerken, Hippolytus en Ursula, in rood gemarkeerd in de kalender. Het handschrift moet afkomstig zijn uit een vrouwenklooster dat de regel van Sint-Augustinus volgde. De teksten zijn namelijk geschreven in het Latijn en waren dus niet geschikt voor zusters

Meer dan honderd handschriften zijn met zekerheid aan Delftse ateliers toe te schrijven

De paginagrote miniatuur met de lijdenswerktuigen op Golgotha (folio 14 verso).

van de derde orde van Sint-Franciscus. Bovendien wordt Augustinus in de Litanie als eerste vermeld van de ‘belijders’ (heiligen die niet stierven voor het geloof maar uitblonden door een deugzaam leven) en bevat het brevier een apart officie voor zijn geboortedag. Aan het begin daarvan wordt hij afgebeeld in een miniatuur en in het opschrift wordt hij aangeduid als ‘onze vader’. In een gebed wordt voor de ik-figuur de vrouwelijke vorm gehanteerd, wat wijst op gebruik in een vrouwenklooster. Dit klooster moet gewijd zijn geweest aan Sint-Agnes, want in de kalender wordt haar feestdag als hoogtijdag aangeduid, zij staat in de Litanie als eerste vermeld bij de maagden en haar officie wordt voorafgegaan door een uitzonderlijk rijk versierde initiaal. Alles wijst er dus op dat het handschrift is gemaakt voor en door het Sint-Agnesklooster in Delft.

Rijk versierd

Het brevier bezit helaas niet meer zijn originele band, maar is in de zeventiende eeuw gebonden in bruin kalfsleer. Het is geschreven op perkament en telt 246 folio's, dus 492 bladzijden, waarvan er talloze zijn versierd met uiterst verfijnd penwerk. Daarnaast bevat het handschrift één miniatuur die een hele pagina beslaat, één die een kolom groot is, één ronde miniatuur in de marge, acht gehistorieerde initialen en elf kleine marginale figuren.

De paginagrote miniatuur is geplaatst direct na de kalender, op folio 14 verso. We zien op de voorgrond de heuvel Golgotha, met daarop de lijdenswerktuigen, terwijl in de verte Christus met het kruis op zijn rug uit Jeruzalem aan komt lopen. In de marge van folio 25 verso zijn de geboorte van Christus en de verkondiging aan de herders afgebeeld, naast een tekst voor de viering van Kerstavond. De aanbidding door de drie koningen is heel origineel in een ronde marginale miniatuur weergegeven op folio 34 recto, bij de tekst voor de viering op 5 januari, de vooravond van Driekoningen.

Acht initialen zijn ‘gehistorieerd’ met afbeeldingen van heiligen (Stephanus, Agnes, >

Johannes de Doper, Maria-ten-Hemelopneming en Augustinus) of Bijbelse gebeurtenissen (David doet boete, de opstanding van Christus, Pinksteren). Ten slotte zijn in de marges elf heiligen afgebeeld ten halven lijve (Andreas, Lucia, David, Petrus, Maria Magdalena, Laurentius, Cosmas en Damianus, Michael, Ursula, Elisabeth van Hongarije en Cecilia). Deze initialen en marginale miniatuurtjes brachten een visuele structuur aan in het boek en vergemakkelijkten zo het vinden van teksten die van bijzonder belang waren.

Terug in Delft

Het brevier heeft heel wat omzwervingen gemaakt. Het zal in het Sint-Agnesklooster hebben berust tot de opheffing daarvan in 1573. Daarna verdween het voor twee eeuwen uit het zicht. In 1785 dook het op bij Sotheby's in Londen in de veiling van de collectie van Anthony Askew (1722-1772), een vooraanstaand classicus en medicus. Het werd gekocht door Michael Wodhull (1740-1816), een van de belangrijkste Engelse boekenverzamelaars, die tal van Nederlandse manuscripten bezat. Hij heeft het waarschijnlijk opnieuw laten inbinden, want zijn wapen staat in goud gestempeld op de voorzijde. Door vererving en verkoop kwam het vervolgens terecht in collecties in Oostenrijk, Duitsland en Denemarken, tot het in 2010 kon worden aangekocht door Erfgoed Delft. Na een eeuwenlange reis door Europa is een belangrijk Delfts handschrift eindelijk weer thuis

Gerrit Verhoeven, van 1994 tot 2006 gemeentearchivaris van Delft, is historicus en antiquair.

Kathryn M. Rudy, Ph.D., is Caroline Villers Associate Fellow aan het Courtauld Institute of Art te Londen.

Sint-Agnes, de patroonheilige van het klooster, afgebeeld aan het begin van haar officie (folio 67 recto). Een detail is afgebeeld op het cover.

Deze Delft gaat over schrift. En terecht: het eerste gedrukte Nederlandstalige boek was de Delftse bijbel, uitgegeven in 1477. In de middeleeuwen was het geloof ontzettend belangrijk. Logisch dus dat het eerste boek dat in drukvorm verscheen, een bijbel was geen keukenmeidenroman. Aan de andere kant: een met zichzelf ingenomen veldheer had ook een oorlogsverslag kunnen laten publiceren. Kennelijk

Vroeg 21ste-eeuwse tweets

niet over het geloof, maar over de liefde gaat: Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu uuat unbidan uue nu. Vrij vertaald: Alle vogels hebben nestjes begonnen behalve ik en jij, wat wachten we nu? Rond 1100, dus ver voordat de Delftse bijbel het licht zag, vond iemand het nodig om zijn verliefde gemoed op deze manier te luchten en ook nog eens op te schrijven, niet wetend dat we bijna duizend jaar later vertederd zouden glimlachen bij het lezen van deze tijdloze ontboezeming.

Het Delftse Archief bevat een schat aan handgeschreven en andere teksten die in de loop der jaren zijn verzameld. Zij vormen dikwijls de basis voor historisch onderzoek. Aan de hand van deze teksten kunnen we ons een beeld vormen van de wereld van de schrijvers en wat hen zoal bezighield. Over honderd jaar of later zullen onze nazaten zich op dezelfde manier buigen over de teksten die wij nu produceren en glimlachen om, of zich verwonderen over de onderwerpen die ons nu hevig bezighouden.

Ik ben benieuwd wat zij met de inzichten van hun tijd zullen vinden van onze vroeg 21ste-eeuwse mails, sms'jes en tweets. Trouwens, het gezegde luidt: wie schrijft, die blijft. Maar geldt dat ook voor virtuele oprispingen? Of blijven die tot in lengte der dagen bestaan in de grote virtuele wereld die internet heet? Als dat zo is, dan wens ik de toekomstige onderzoekers veel succes toe, en vooral veel sterkte...]

Trudy van der Wees is freelance journalist

Tijdens opgravingen in Naaldwijk zijn bronzen platen gevonden waarop letters zijn te zien. De vondst is opmerkelijk, want geschreven teksten uit de Romeinse tijd zijn zeer zeldzaam. Deze zogenoemde Westlandse Tafelen hebben ertoe geleid dat we onze perceptie van Romeinse invloeden in het Westland grondig moeten herzien.

Tabulae Westlandiae

Het Romeinse archief van Naaldwijk

In de Romeinse tijd komen in onze contreien voor het eerst inscripties voor. In Nederland worden vooral inscripties op steen (altaren en mijlpalen) en aardewerk (eigendomsgraffiti) aangetroffen. Brons komt minder vaak voor. De inscripties op brons kunnen in twee categorieën worden ingedeeld: inscripties die mensen zelf aanbrachten door middel van een scherp voorwerp en gegraveerde teksten. In het laatste geval gaat het meestal om officiële documenten die op kleine, relatief dunne bronzen platen werden aangebracht. Van een andere categorie zijn de monumentale inscripties met wijdingen voor de goden of mededelingen van de keizer. Deze inscripties waren bedoeld om door een groot publiek gelezen te kunnen worden.

Keizerlijke vloot

Bij opgravingen in Naaldwijk in 2004 zijn zowel officiële documenten als monumentale inscripties op bronsplaat aangetroffen. Jammer genoeg zijn ze allemaal incompleet, maar de hoeveelheid alleen al is opvallend. Slechts op zes andere plaatsen in Nederland zijn fragmenten van vergelijkbare inscripties op brons gevonden. Het gaat dan meestal om delen van één inscriptie, terwijl in Naaldwijk nu al vijf verschillende inscripties zijn gevonden. Het grootste bronsfragment betreft een deel van een monumentale inscriptie. Op de plaat zijn twee regels te lezen. De bovenste regel is een deel van een officiële keizerstitulatuur. Hier is te lezen XV COS, waarbij XV gelezen moet worden als het getal 15 en COS de afkorting is van consul. De plaat kan

gedateerd worden in 130/131 (regeerperiode keizer Hadrianus) of 161 na Christus (regeerperiode keizer Antoninus Pius). Op de tweede regel staan de letters CLASSIS AV... Deze letters kunnen gelezen worden als Classis Augusta Germanica, ofwel de keizerlijke vloot in Germania. Blijkbaar heeft dit vlootonderdeel de bronzen plaat laten vervaardigen, vermoedelijk ter ere van de keizer. Waarschijnlijk was de plaat op een sokkel van een standbeeld bevestigd. In dat verband is het interessant te vermelden dat op dezelfde vindplaats in Naaldwijk een aantal fragmenten van grote bronzen beelden zijn gevonden, onder andere de beroemde 'bronzen hand van Naaldwijk', die in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden te zien is. >

Fragment bronzen plaquette; mogelijk monumentale inscriptie.

Officieel document

In 2007 werd bij opgravingen in Naaldwijk een klomp roest gevonden die bij röntgenonderzoek letters bleek te bevatten (rechts). Het bleek te gaan om een inscriptie in een relatief groot lettertype. Mogelijk wijst dit eveneens op een monumentale inscriptie. De letters lijken echter niet op die van de andere inscripties die in 2004 werden gevonden, zodat het hier om een 'nieuwe' inscriptie moet gaan. Jammer genoeg zijn er te weinig letters bewaard gebleven, waardoor het onduidelijk is wat er precies staat. De derde inscriptie die in Naaldwijk is aangetroffen, is erg incompleet (onder). Opvallend is dat deze inscriptie niet in de standaardletters is uitgevoerd, maar in een lettertype dat we cursiefschrift noemen. Het gaat om een belangrijk officieel document. Op de plaat valt per regel te lezen:

SED IDEO NO...

ADQVE x ALACR...

CONCEDO x VT...

Dit betekent:

'maar daarom niet...
en opgewekt...
geef ik toestemming om ...'

De inscriptie gaat over een citaat uit een redevoering of een brief. Het gebruik van het woord 'concedo' geeft aan dat we te maken hebben met een hooggeplaatst persoon die ergens toestemming voor geeft. Dit kan alleen maar de gouverneur van Germania Inferior (de Romeinse provincie waar Nederland deel van uitmaakte) of de keizer zelf zijn geweest. Helaas wordt uit de inscripties niet duidelijk waarvoor deze persoon opdracht heeft gegeven. Een vierde bronsplaatje bevat twee namen (pagina 11, links). De bovenste is te lezen als CANDID..., dat aangevuld kan worden tot Candidus of Candidinius; de onderste naam, AMAND..., kan gelezen worden als Amandus of Amandinius. Candidus betekent zoiets als 'de vlekkeloze' of 'de bleke', Amandus betekent 'de beminnswaardige'. Dit waren in de Romeinse tijd populaire namen. De naam Amandus kennen we ook van een militair diploma dat is aangetroffen in Poeldijk. Of het hier echter om een lijst met soldatennamen gaat, is niet duidelijk. Het kan ook een lijst zijn van personen die in één of andere organisatie zaten of een lijst van mensen die een bepaald offer hebben gebracht. Het laatste fragment dat in Naaldwijk is gevonden is te gefragmenteerd om iets te zeggen over de inhoud (pagina 11, rechts). Op de bovenste regel zijn de letters ESC te lezen, op de middelste regel SQVEA en de letters op de onderste regel zijn niet goed leesbaar.

Fragment bronzen plaquette; mogelijk keizerlijk decreet.

Barbaarse Cananefaten

Wat is de betekenis van de vondst van deze inscripties? Historische bronnen over Nederland in de Romeinse tijd zijn uiterst schaars. In de klassieke literatuur wordt maar mondjesmaat aandacht besteed aan deze uithoek van het Romeinse Rijk. Bovendien waren de auteurs absoluut niet objectief. Ze schreven met een bepaalde intentie over onze regio. De meeste bronnen schrijven alleen maar over de eerste eeuw na Christus, terwijl de Romeinse tijd in Nederland daarna nog meer dan twee eeuwen doorloopt. Kortom, we hebben nauwelijks geschreven bronnen uit deze periode tot onze beschikking. De vondst van de inscripties in Naaldwijk heeft hier verandering in gebracht. Het biedt ons voor het eerst een klein inkijkje in de bronnenrijkdom die in de Romeinse tijd aanwezig is geweest. Er werd blijkbaar gewerkt met allerlei officiële documenten. Er werden opdrachten vastgelegd en op sommige plekken waren teksten aangebracht die door de inwoners van het gebied gelezen konden worden. Het oorspronkelijke beeld van het West-Nederlandse kustgebied in de Romeinse tijd verandert hierdoor sterk. In veel (archeologische) literatuur wordt onze regio afgedaan als een oninteressant gebied, waar Romeinse invloeden zich maar spaarzaam lieten gelden. Het gebied werd bewoond door de 'barbaarse' Cananefaten, die geen belangstelling hadden voor een Romeinse 'lifestyle'. Na de vondsten in Naaldwijk is dit beeld aan herziening toe. Om te beginnen doet de reeks van opgravingen vermoeden dat Naaldwijk in de Romeinse tijd waarschijnlijk een belangrijke plaats was. Er zijn in Naaldwijk veel baksteenfragmenten opgegraven die voorzien waren van het stempel CGPF. Dit betekent Classis Germanica Pia Fidelis, oftewel: de trouwe en toegewijde vloot van Germanië. Deze bakstenen, in combinatie met de eerder genoemde bronzen plaat met de classis-inscriptie, doen vermoeden dat er een versterking van de Romeinse marine in Naaldwijk aanwezig is geweest. Deze ver-

Het woord 'concedo' geeft aan dat we te maken hebben met een hooggeplaatst persoon

sterking bewaakte vermoedelijk de Romeinse Maasmonding, die destijds Helinium heette. Op een oude Romeinse wegenkaart is in onze regio een plaats te zien met de naam Helinio. Zou dit in de Romeinse tijd de naam van Naaldwijk zijn geweest?

Westlandse Tafelen

Dat in de Westlandse bodem stukken brons zijn aangetroffen is opmerkelijk. Het is bekend dat na afloop van de Romeinse tijd de Romeinse ruïnes en andere terreinen grondig zijn gestript door de lokale bevolking, op zoek naar metaal. Het is daarom niet gebruikelijk om op een Romeinse nederzetting grote hoeveelheden metaal te vinden en zeker geen grote stukken zoals in Naaldwijk. De verklaring moet worden gezocht in de specifieke geschiedenis van de Naaldwijkse nederzetting. Op basis van opgedane kennis uit de opgravingen lijkt de Romeinse nederzetting rond het einde van de derde eeuw na Christus te zijn verlaten. Waarom is onduidelijk. Vrijwel alle bewoning in Romeins Nederland stopt circa 275 na Christus. In Naaldwijk echter komen rond 300 na Christus nieuwe mensen wonen. Zij zijn vermoedelijk afkomstig uit Noord-Holland, en maken hun eigen aardewerk. Zij bouwen hun huizen op de plaats van de oude Romeinse nederzetting en

treffen daar vermoedelijk grote hoeveelheden brons aan, die door de Romeinen zijn achtergelaten. Het is mogelijk dat sommige bronzen platen nog bevestigd waren aan de sokkels van standbeelden. Het lijkt er zelfs op dat de beelden zelf ook nog aanwezig zijn geweest. De nieuwe inwoners van Naaldwijk maken dankbaar gebruik van deze 'metaalmijn'. Metaal is immers in een ertsarm gebied als Nederland relatief kostbaar. De nieuwe bewoners smelten metalen voorwerpen om. In 2008 werd bij opgravingen in Naaldwijk een smeltoventje uit deze periode gevonden. Rond het oventje werden meerdere Romeinse bronzen voorwerpen aangetroffen die blijkbaar aan de aandacht van de smeden waren ontsnapt. Het is deze slordigheid die ervoor heeft gezorgd dat we nu kennis kunnen nemen van deze Tabulae Westlandiae (Westlandse Tafelen) en we ons een voorstelling kunnen maken van de rijkdom van het Romeinse archief in onze streek.

Jasper de Bruin is docent Provinciaal Romeinse archeologie aan de Universiteit van Leiden.

Boven: Fragment bronzen plaquette; onbekende inscriptie.

Links: Fragment bronzen plaquette; mogelijk namenlijst van soldaten.

Bedrieglijke cijfers

De Waterslootsepoortbrug werd in enkele publicaties over Delftse bruggen gedateerd op 1677. Dit jaartal zou aan de oostzijde van de brug te lezen staan. Echter, bij een nadere beschouwing blijkt er geen 6 maar een 5 te staan, die overigens wel bedrieglijk veel op een 6 lijkt. Het jaartal is dus 1577. Maar er is nog iets anders met deze jaartalcijfers aan de hand.

In de Delftse binnenstad bezitten veel bruggen een aanduiding van het bouwjaar in de vorm van een steen of combinatie van stenen met beeldhouwde cijfers. Bij de oudste gedateerde bruggen, die dateren uit de zestiende eeuw, wordt het jaartal soms gecombineerd met het Delftse stadswapen. Jaartal en wapen werden eeuwenlang uitgevoerd in hoogrelief. Dat betekent dat veel materiaal moest worden weggehakt rondom een cijfer of wapen. Later koos men vaker voor het aanbrengen van een cijfer in diepreliëf. Daarvoor hoeft men alleen ter plaatse van het cijfer zelf materiaal weg te hakken. Dat is minder werk, en levert bovendien sierlijkere dünnere cijfers op. De keuze voor het kostbaardere hoogrelief is overigens wel begrijpelijk. De natuurstenen blokken van de bruggen werden namelijk oorspronkelijk, zoals zoveel natuursteenwerk, geheel geschilderd in de kleur van de steen. De verf onttrok storende onvolkomenheden in de steen, zoals vlekken of aders en eventuele met kalkspecie opgevulde gaatjes en kieren, aan het oog. Tegelijkertijd gaf de verf een bescherming tegen verwerking. De cijfers werden met zwarte verf geaccentueerd en het Delftse stadswapen kreeg de voorgeschreven heraldische kleuren, met een wit schild en een zwarte verticale balk. Daardoor was alles goed zichtbaar. Het hoogrelief vergemakkelijkte tevens het onderhoud van de kleuren, ook voor analfabete of minder handvastе schilders.

De Waterslootsepoortbrug

Bruggen hebben veel te lijden van de elementen en van passerend verkeer. Ze moeten geregeld worden hersteld en daarbij soms gedeeltelijk of geheel worden vernieuwd. Daardoor zijn er nog maar enkele bruggen over die, althans voor een deel, nog uit de zestiende eeuw dateren.

Die ouderdom blijkt uit de jaartallen op de bruggen, maar die jaartallen leveren soms ook puzzels op. Dat geldt zeker voor de Waterslootsepoortbrug. Oorspronkelijk verbond deze brug aan de stadzijde van de Waterslootsepoort de kades aan weerszijden van

de Binnenwatersloot. Hij is in 1929 aan de westzijde sterk verbreed bij de aanleg van het wegtracé met trambaan over Phoenixstraat en Westvest. Aan de zijde van de Binnenwatersloot bleef het oude brugfront behouden. De boog is daar voorzien van natuurstenen randblokken, de meeste van grijze hardsteen, waarschijnlijk Namense steen. Die zijn bewerkt met een lichte ‘frijnslag’. Dat wil zeggen dat de steenhouwer het oppervlak bewerkte door er evenwijdig aan elkaar fijne groefjes in te hakken, waarmee de stenen een strak uiterlijk kregen. De stenen in de

top van de boog zijn veel lichter van kleur en zijn van Gobertange of Ledesteen, een Belgische kalksteen. Ze zijn sterker verweerd en missen de frijnslag op de afgeronde rand die de andere stenen wel hebben. De middelste steen is voorzien van een Delfts stadswapen met een sierlijke contour en met in het midden nog herkenbaar een verticale balk met golfjes. Links en rechts staan cijfers die een jaartal vormen. In het boekje *Delftse Bruggen van P.C. Visser (1957)* en in het boekje *Delft over bruggen (1997)*, dat daar in belangrijke mate op is gebaseerd, wordt het jaartal 1677 vermeld. Het tweede cijfer doet inderdaad op het eerste gezicht sterk denken aan een 6, maar de lijn waarmee het cijfer is gevormd is niet in één keer van bovenaf linksom getrokken zoals bij een 6, maar verandert halverwege van richting en gaat dan weer omhoog en dan rechtsom als ‘buik’ van de 5. Het cijfer is dan ook geen 6 maar een 5. Dat brengt de datering op 1577, wat correct is vermeld in het boek *Straatnamen van Delft van Peter van der Krogt (2000)*. De vorm van het wapenschild is ook in overeenstemming met de zestiende-eeuwse renaissancestijl en niet met een eventuele datering in 1677. Er valt nog iets merkwaardigs op. Net als het stadswapen zelf zijn de cijfers 1 en 5 op de steen links ervan in hoogrelief aangebracht terwijl in de steen rechts ervan de twee cijfers 7 in diepreliëf zijn aangebracht, en bovendien in een ander cijfertype. Daar zijn wel verklaringen voor te vinden, maar het is goed om eerst even een vergelijkbare zestiende-eeuwse brug onder de loep te nemen.

De Vrouwe van Rijnsburgerbrug

Aan het einde van de Kerkstraat leidt de Vrouwe van Rijnsburgerbrug naar het Vrouwenregt. Aan beide zijden van deze brug bestaan de bogen uit blokken Namense steen, een grijze kalksteen. De afdekplaten zijn in blauwe hardsteen uitgevoerd, ook een kalksteensoort. Aan de zuidzijde zijn de drie stenen in de top van de boog bewerkt. Op de middelste steen zijn nog heel vaag de sporen van een wapenschild

Het hoogrelief vergemakkelijkte het onderhoud van de kleuren

De Waterslootsepoortbrug. (MBK)

Het jaartal 1577 en het Delftse stadswapen zijn niet zo goed meer te herkennen. (MBK)

Vrouwe van Rijnsburgerbrug. Aan de zuidzijde zijn het jaartal 1564 en het stadswapen nog vaag herkenbaar. (MBK)

Vrouwe van Rijnsburgerbrug. Aan de noordzijde zijn de eerste cijfers van het jaartal 1564 en het stadswapen door verwerking verdwenen. (MBK)

te herkennen en op de steen links ervan de cijfers 1 en 5 en op de steen rechts ervan de cijfers 6 en 4, waarmee het jaartal 1564 wordt gevormd. Aan de noordzijde zijn de stenen op dezelfde wijze bewerkt. Maar van de sluitsteen waarop het wapen van Delft gestaan moet hebben en van de steen links daarvan is de voorzijde zo sterk door verwerking aangetast dat daar niets meer op is te herkennen. Alleen de rechter steen is in een zodanig redelijke staat behouden gebleven dat daarop, en zelfs nog duidelijker dan aan de zuidzijde, de cijfers 6 en 4 leesbaar zijn. De schrijfwijze van het cijfer 6 is opmerkelijk omdat de in één ‘streek’ gezette lijn als een lus over zichzelf heen loopt. Dit cijfer is duidelijk heel anders dan de op een 6 lijkende 5 van de Waterslootsepoortbrug.

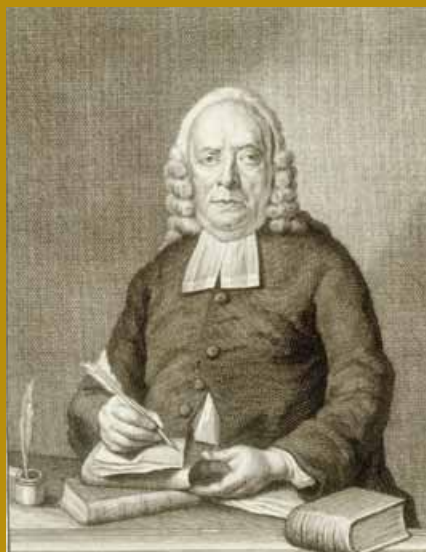
Het lijkt of in de bogen verschillende soorten natuursteen zijn gebruikt met afwijkende verwerkingskenmerken. De verschillen zijn echter veroorzaakt door verschil in kwaliteit. De meeste stenen bevatten in meer of mindere mate aders en lagen met minderwaardig materiaal dat veel sterker is verweerd. Stenen met een gelaagde structuur zijn ‘tegen het leger in’ gelegd. Dat wil zeggen in een andere richting dan van nature in de groeve het geval was. Dat is met opzet gedaan om de druk in de boog op te vangen, maar heeft als nadeel dat water makkelijk in de steen kan dringen. In het water lossen mineralen op en bij vorst zet water uit, waardoor er barsten en kieren ontstonden die op den duur groter werden en ervoor zorgden dat er delen loslieten. De aanwezigheid van die onregelmatigheden zal aanvankelijk aan het oog onttrokken zijn geweest doordat de stenen geverfd werden. Het schilderen van de stenen raakte later in onbruik en bleef lange tijd achterwege, waardoor verwerking vrij spel kreeg.

Een cijferpuzzel

Ook aan de Waterslootsepoortbrug kunnen natuurstenen blokken van mindere kwaliteit toegepast zijn geweest. Het ziet er naar uit dat de brug, na de aanleg in 1577 ten minste één keer grondig is vernieuwd, waarschijnlijk in de 18de eeuw, en toen van nieuwe randblokken is voorzien waarbij men de oude stenen met het jaartal 1577 en het stadswapen heeft willen behouden. Met de rechtersteen met de twee cijfers 7 is dat kennelijk niet gelukt, misschien omdat die teveel beschadigd, gebarsten of gespleten was. Toen zal men een nieuwe steen hebben moeten maken die op de dan gangbare goedkopere wijze van cijfers in diepreliëf werd voorzien. De brug is dus niet alleen honderd jaar ouder dan menigeen dacht, maar een deel van het jaartal zelf is weer jonger dan het bouwjaar 1577 en zeer waarschijnlijk zelfs nog jonger dan het eerder abusievelijk veronderstelde bouwjaar 1677

Wim Weve is gemeentelijk bouwhistoricus

Portret uit 1774 van Johannes Martinus Hoffman, emeritus predikant te Maassluis; gravure van Jacob Houbraken, uitgegeven door de weduwe van Johannes Allart, actief rond 1825-1828 (Beeld en Geluid, ED)

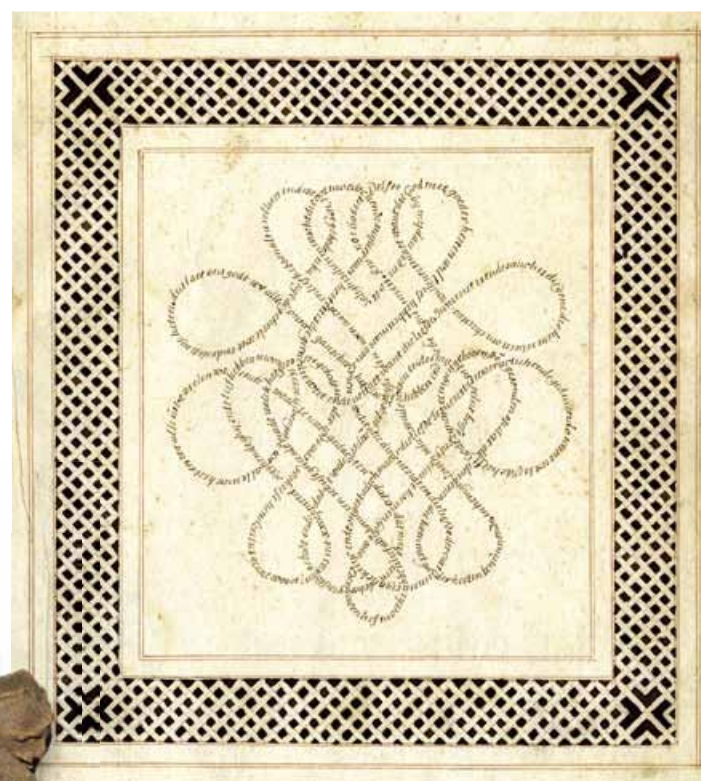
Schrijven doen we tegenwoordig met een toetsenbord. Of we 'duimschrijven' een sms'je. Op school gebruiken de leerlingen tegenwoordig een balpen of een stift. Een enkeling houdt nog vast aan een klassieke vulpen. Hoe anders was dat in het verleden, toen men de rietpen of de ganzenveer gebruikte om teksten aan het perkament of papier toe te vertrouwen. Schrijven met de ganzenveer was een hele kunst, waarvoor veel oefening was vereist.

Met scherpe pen

Kalligrafische voorstelling van de tekst 'en adversite patience' uit het register van David Mot. (Archief Delft, collectie losse aanwinsten inv.nr 719)

Puzzeltekst uit het register van David Mot, 1606. (Archief Delft, collectie losse aanwinsten, inv. nr 719)

Galnoten, grondstof voor de galnoteninkt.

In onze streken begon men in de tiende eeuw op perkament, later ook op uit lompen vervaardigd papier, te schrijven. Zowel het perkament als het papier hadden een onregelmatig oppervlak. Dit stelde extra eisen aan de schrijver en aan het schrijfgerei. Perkament was gemaakt van de huid van een schaap of een geit. Na het wassen werden de haren en vetten met een schaafmes van de huid verwijderd. Het vel werd in een bad van kalkmelk gelegd en met een puimsteen geschuurd. Na het drogen en schuren was het voor beschrijving geschikt. Dit was een erg bewerkelijke procedure. Daarom werd perkament vooral gebruikt voor officiële stukken die voor langere tijd bewaard moesten worden, bijvoorbeeld akten waarin rechten werden opgetekend. De uitvinding van papier zorgde ervoor dat er meer op schrift gesteld werd en dat zich in de meeste archieven administraties uit de middeleeuwen bevinden. Maar ook papier kende zijn beperkingen door het onregelmatige oppervlak. Papier werd uit lompen vervaardigd. Een fijngestampte brij werd als een pap in een

bak geschept, waarin draden waren gespannen. Hier komt de aanduiding 'geschept papier' vandaan.

Het schrijfgerei

Als schrijfgerei werd een stuk riet of een stevige veer gebruikt. Het woord pen is afgeleid van het Latijnse penna, waarmee de lange stevige veren werden aangeduid. Om een pen te vervaardigen gebruikte men het liefst de veren van de vleugels van een gans of een zwaan. Er werd onderscheid gemaakt tussen de veren van de linkervleugel en die van de rechtvleugel. De pennen van de linkervleugel waren zeer geschikt voor de rechtshandigen; die van de rechtvleugel voor de enkeling die links schreef of tekende. De eerste vijf veren van de vleugels waren het meest geschikt om er een pen van te maken. Die veren hadden een dikke schacht of spoel. De fijne veertjes aan beide zijden van deze spoel of schacht werden geheel of gedeeltelijk verwijderd om het hanteren van de veer te vergemakkelijken. Om er een pen

van te kunnen maken was een zekere vaardigheid met een scherp mes noodzakelijk. De punt werd schuin afgesneden en aan weerszijden aangesneden. De punt werd vervolgens gespleten om de inkt beter te kunnen vasthouden en deze op het papier of het perkament te laten vloeien.

Bij de rietpen, die nog steeds gebruikt wordt voor het kalligraferen van teksten, gebruikte men riet dat langs de waterkant groeide. Hieruit werden de rietstengels gezocht van ongeveer een centimeter doorsnee. Na het schoonmaken en drogen kon men pennen snijden uit de stengels. Men kende twee soorten: het open riet, waarvan de punt, net als bij een veren pen, gespleten kon worden en waarmee men - omdat het materiaal zachter en leniger was - bredere lijnen kon maken,

Oefentekst uit het register van David Mot over spreken en zwijgen, 1603. (Archief Delft, collectie losse aanwinsten inv.nr 719)

en het gesloten riet, waaraan een punt gesneden werd. Daarmee kon men alleen lijnen trekken, die overal even dik waren. De inkt werd gemaakt uit roet of uit galnoten. Galnoten zijn noten die worden gevormd rond de larven uit de eitjes die galwespen leggen op de bladeren van bomen, meestal eikenbomen. Van binnen bestaat de galnoot of de galappel uit een sponsachtige binnenvezel. In het voorjaar boren de jonge wespen een gaatje in de galnoot en vliegen uit. Deze galnoot is uitstekend geschikt voor het maken van een bruin-zwarte inkt. Daarvoor moest men de galnoten eerst vermalen en in water koken. Na het inkoken van het gezeefde vocht ontstond er inkt. Omdat deze maar beperkt houdbaar was, moest men regelmatig nieuwe inkt aanmaken.

Voorkant van het register met oefeningen door Claas Pijnaker, 1740-1755. (Archief Delft, collectie losse aanwinsten inv.nr 695)

Het schrijven

Na het prepareren van het schrijfmateriaal begon het echte werk: het schrijven. Het gereedschap gaf de nodige beperkingen: een kwetsbare veer op grof papier maakte het noodzakelijk de letters zodanig te vormen, dat de druk op de punt van de veer het grootst was bij bewegingen van boven naar beneden en van links naar rechts. Ging men de andere

richting in, dan werd geen druk gegeven op de punt, waardoor de lijntjes erg dun werden. Gaf men iets te veel druk bij de beweging van beneden naar boven, dan liep men het risico dat de punt brak. Men moest de veer dan weer scherp snijden. Bovendien kon men met een net aangesneden pen niet meteen aan het werk. De veer moest dan worden 'ingeschreven'. Klerken ter secretarie deden dat vaak op de binnenzijde van de omslagen van registers waarin zij werkten. Daar vind je soms nog allerlei krullen en halen. Soms schreven zij er stichtelijke of zelfs schunnige versjes in. Zo ontstond klerkenpoëzie die in veel archieven is terug te vinden. In de collectie 'losse aanwinsten' van het Delftse archief bevinden zich twee fraaie cahiers met schrijfoefeningen: één uit 1603-1606, gemaakt door David Mot en één uit 1740, door Claas Pijnaker.

De oefeningen van David Mot

Over David Mot weten we niet zo veel. Zijn naam schreef hij ook wel als Mott. Hij komt niet voor in de doop-, trouw- en begraafregisters van Delft. Mogelijk heeft hij hier slechts korte tijd gewoond. Het register van David Mot bevat een aantal mooie, kalligrafische oefeningen waarvoor hij Bijbelse of stichtelijke teksten gebruikte. De oefeningen zijn duidelijk bedoeld om de letters op een sierlijke wijze te vormen: prachtige initialen en stijlvolle randversieringen. De tekst op pagina 15 rechtsonder bevat volkswijsheden over spreken en zwijgen. Om de tekst heen heeft hij een kalligrafische randversiering aangebracht. Hiermee kon hij oefenen in het vormen van kleine en hoofdletters. In de randversiering kon hij druk op de veer uitoefenen in de opwaartse en neerwaartse richtingen, waardoor er dunne en dikke lijnen ontstonden. Op het blad, afgebeeld op pagina 14, heeft hij een stichtelijke tekst geplaatst in de vorm van een puzzel met een bloemmotief. Daardoor was hij in staat de veer in alle schrijfrichtingen te oefenen. De transcriptie van deze tekst is als volgt: Saligh is dien mensche die ootmoedich ende suijver van herten is diegene die weet ende

Het woord pen is afgeleid van het Latijnse penna, waarmee de lange stevige veren werden aangeduid

om zijnen wille alle dinc verlaten die liefde der craturen is verganckelijc ende ongestadich maer die liefde Jesucrist is waeractig ende gedurende want wt liefde heeft Godt zijnen eenigen geboren soon gesonden opdat alle dengenen die hem die hem met goeder herten beminnde in hem geloven salic soude wesen ende Christus selve heeft ons geleert hoe men Godt wt alder herten lief moet hebben lief als hem een schriftgeleerde vrade welck het grooste gebodt in der wet was soo heeft hem Cristus geantwoort Luijkas int xx cappittel segghende ghij sult liefhebben Uwen Heere Uwen Godt wt alle uwe herten wt alle uwe zielen wt ende wt alle uwe gedachten dat is dat meeste ende het grooste gebodt ende dat t'wede is desen gelijc ghij sult uwen naesten lief hebben als u selven in dese t'we geboden hangt de geheele wet ende de propheten. Dus laet ons Godt wt alle onser ganscher hert liefhebben ende beminnen. Anno 1606 in Delft bij mij david mott.

De oefeningen van Claas Pijnaker

Het register van Claas Pijnaker is aangelegd in 1740 en bijgehouden tot 1755. De oefeningen bestaan voornamelijk uit spreuken. Ze hebben een wat simpeler vorm dan de oefeningen van David Mot. De afbeelding links laat het titelblad zien met de spreuk 'Gelukkig is het landt, gezeegent zijn de steeden, daar Gods woord is geplant en niet is dan vreedem'. De Delftse archieven bevatten vele pareltjes van schrijfkunst. Daarvoor hoeft men echt niet alleen te zoeken in de officiële akten en overeenkomsten. Het lezen ervan is soms een kunst, maar het schrijven met primitieve middelen verdient nog meer respect.

Cees Vanwesenbeeck is hoofd Kunst&Cultuur bij de gemeente Delft

ver(s)taet want die liefde Jusucrist Is ende salich is diegene die hem selven om christus wille vermaet want die God met goeder herten wil liefhebben moet

Tijdens de lustrumbijeenkomst, op 15 april, overhandigde voorzitter Greetje van Walsum een symbolische cheque van 4000 euro aan burgemeester Bas Verkerk. Het bedrag, bijeengebracht door leden van de historische vereniging, is besteed aan de conservering van drie gevelstenen in de voorgevel van het Hofje van Gratie aan de Van der Mastenstraat. Een boekje met een beeldverslag van de restauratie vergezelde de cheque. Met het lustrumcadeau is Delfia Batavorum hoofdsponsor van dit restauratieproject.

Regentenfamilies

De gevelstenen dateren van 1575, 1660 en 1813. De oudste gevelsteen bevat het wapen van Pieter Pieterszoon Sasbout, de stichter van het hofje. In 1660 werd het hofje herbouwd op de huidige locatie en kreeg het een tweede gevelsteen, nu met de wapenschilden van de families Graswinckel, Van der Dussen, Van Swieten en Van der Wiel. Ten tijde van de Bataafse Republiek werd in 1796 bij decreet bepaald dat de familiewapens uit de kerken moesten worden verwijderd. Dit bevel werd ruim opgevat: alle wapens, ook die aan de openbare weg, moesten verdwijnen. De in reliëf uitgevoerde wapens van het hofje, werden vlakgehakt. Pas na 1813 werden ze bij het schilderen van de voorgevel opnieuw aangebracht, dit keer in geheel geschilderde vorm. De jongste gevelsteen kwam er toen bij. Hierop staan de wapenschilden en namen van de dan regerende regentenfamilies: De Groot, Graswinckel en Van Overschie. De familie Graswinckel maakte driehonderd jaar deel uit van het bestuur, tot de overname door de Vereniging Hendrick de Keyser, de huidige eigenaar.

Verflagen

In 2008 werd geconstateerd dat het schilderwerk van de drie gevelstenen barsten vertoonde. De Delftse restauratieschilder Pieter de Ruyter werd geraadpleegd voor advies. Hij deed onderzoek naar het aantal verflagen op de stenen en de toepaste kleurstellingen in de voorafgaande eeuwen. Uit verfmonsters bleek dat de stenen op sommige plekken maar liefst vijftig verflagen telden! Dat lagenpakket zorgt ervoor dat de verf gaat bladderen en barsten gaat vertonen en ook dat details minder duidelijk zijn geworden. Helaas had de Vereniging Hendrick de Keyser geen budget voor een restauratie van bijna 10.000 euro. Eind 2009 werden Delfia Batavorum, de Stichting Dinamo Fonds en de Stichting Hofje van Gratie bereid gevonden het herstel van de stenen te sponsoren. De restauratie is kort voor het jubileumfeest afgerond.

Religie en natuurkunde

De overhandiging van het lustrumcadeau was één van de hoogtepunten van de lustrumbijeenkomst. Maar er gebeurde meer. Twee verenigingsleden, Ria

De meeste jubilarissen ontvangen cadeaus. Delfia Batavorum echter biedt de Delftse gemeenschap juist een bijzonder geschenk aan ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan.

Delfia Batavorum

Vijftiende lustrum

van der Meer en Wim Weve, werden blij verrast omdat zij uit handen van de voorzitter de J.W. Blokpenning mochten ontvangen voor hun verdiensten voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft. Het laatste programmaonderdeel stond in het teken van theatermaker en geboren Delftenaar Gerardjan Rijnders. Hij geldt als een groot theatervernieuwer die de controversie niet schuwt. Hij was artistiek leider van ondermeer Globe en Toneelgroep Amsterdam, en won meerdere prijzen voor zijn gehele oeuvre. Rijnders toonde deze middag filmfragmenten van zijn producties, die uiteenlopende onderwerpen beslaan: van het Hooglied van Hiëronymus tot de theosofie van Piet Mondriaan, en zelfs over de theoretische natuurkunde. Uiteindelijk gaat het in zijn stukken om de zoektocht naar de diepere betekenis van het leven, waar noch de wetenschap, noch het geloof, het antwoord op geven. De lustrumbijeenkomst, die door ruim tweehonderd leden werd bezocht, werd afgesloten door een geanimeerde receptie.

Han Heijmans is voorzitter van de Lustrumcommissie van Delfia Batavorum

Informatie over het jubileumprogramma van Delfia Batavorum vindt u op www.delfia-batavorum.nl

De basis van de collectie van Museum Nusantara is terug te voeren tot de Indische Instelling die van 1864-1901 in Delft was gevestigd. Hier werd men opgeleid tot Indisch bestuursambtenaar. Tot de gedoceerde vakken behoorde de taal-, land- en volkenkunde van het toenmalige Nederlandsch-Indië. Ten behoeve van het onderwijs in diverse Indonesische talen werden vanuit deze Nederlandse kolonie boeken en handschriften naar Delft opgestuurd. Daardoor bezit Nusantara enkele bijzondere boeken en handschriften met niet-westers schrift.

Eén land, vele handschriften

Eenheid in verscheidenheid is het nationale motto van Indonesië. De rijke archipel kent een enorme verscheidenheid in religie, cultuur, talen en handschriften. Tegenwoordig is er één taal voor het hele land, en hiervoor wordt het Latijnse schrift gebruikt. Maar vroeger kenden veel regio's hun eigen schrift. De bekendste zijn het Javaans en het Balisch, die beide zijn afgeleid van het Sanskriet. Met de komst van de islam deed het Arabische schrift zijn intrede. Behalve voor de vele Korans en andere religieuze werken werd het Arabisch ook gebruikt voor geschiedschrijving, proza en poëzie. In dit artikel zullen drie verschillende soorten schrift met hun karakteristieken aan bod komen; het Javaanse schrift, het Balische schrift en het Sumatraanse Batakschrift. Op Java spreekt men naast de nationale taal, het 'Bahasa Indonesia', nog steeds de eigen taal, het Javaans. Dit is een wezenlijk andere taal dan het Indonesisch, met een geheel andere grammatica en een eigen schrift dat is afgeleid van het Pallavaschrift uit Zuid-India. Dit is de basis geweest van vele schriftsoorten in Zuidoost-Azië. De oudst bekende geschreven bronnen op Java zijn in het Kawischrift en dateren uit de periode van het Singasari koninkrijk in de achtste eeuw na Christus. Aanvankelijk was het Kawi een taal van de ambtenarij, maar in de loop der tijd ontwik-

kelde het zich tot een uitstekend medium voor de literatuur en dichtkunst. Het oude Balische schrift heeft, evenals het oud-Javaans, zijn oorsprong in het Kawischrift. Ondanks stijlverschillen lijken de twee schriften behoorlijk op elkaar. De oudste Balische teksten in Kawischrift dateren uit de negende eeuw na Christus.

Kawigedicht

In de collectie van Museum Nusantara bevindt zich een uitgave van het beroemde Javaanse verhaal Bharatayuddha. Het boek is eind negentiende eeuw via een schenking door het Departement van Koloniën in de collectie gekomen. Het is een fraai geïllustreerd boek met vijftig pen- en waterverftekeningen. Om het boek, dat 198 bladzijden telt, zit een gestempelde, bruinleren band. Deze uitgave is een Javaanse interpretatie van het oude Kawigedicht waarin een strijd wordt bezongen die eeuwen geleden werd gevoerd in Noord-India. In deze Javaanse versie vindt de strijd op Java plaats. De Bharatayuddha is de laatste episode van het beroemde Indiase epos Mahabharata, dat op Java veelvuldig in de *wajang* (schimmenspel) wordt uitgebeeld. Het verhaal gaat over de strijd die de Pandava's (vijf broers die het goede vertegenwoordigen) Yudistira, Bima, Arjuna, Nakula en Sadewa voeren tegen een hon-

Tekst op Lontarblad, aangeboden in zilveren bewerkte koker. Geschrift van de vorsten van Buleleng, aangeboden aan de Gouverneur Generaal bij diens officiële bezoek aan Bali op 11 juli 1918. (Collectie Nusantara)

derdtal neven, de Kaurava's, de kwade tegenpartij. De Pandava's eisen een deel van hun vaderland Astina op. De Kaurava's hebben de Pandava's uit Astina verdreven en zij eisen de helft van hun land op. Vorst Krisna, bondgenoot van de Pandava's, doet een verzoeningspoging, maar die mislukt. Er wordt zelfs verraad gepleegd. Er breekt een bloedige strijd uit, die eindigt met de vernietiging van de Kaurava's.

Lontarblad

Op Bali, maar ook in vele andere gebieden in Indonesië en Zuidoost-Azië, werd geschreven op lontars, langwerpige repen palmblad. Gezien de kwetsbaarheid van het materiaal hebben veel lontarmanuscripten de tand des tijds en het tropische klimaat niet overleefd. De oudste overgebleven lontars bevinden zich in Sangaraja (Bali), in Jakarta en in Europese en Amerikaanse wetenschappelijke bibliotheken. Het ambacht van lontarmaken is echter nog springlevend. Geïllustreerde lontars, of fragmenten daarvan, vinden

De Bharatayuddha in Javaans schrift. (Collectie Nusantara)

gretig aftrek bij toeristen. Het is een specialistisch werkje. De repen worden gesneden van de bladeren van de lontarpalm (*borassus flabellifer*), die eerst in de zon worden gedroogd.

Vervolgens worden ze acht uur in een kruidenensence gekookt om al het vuil te verwijderen en de bladeren te conserveren. Daarna worden ze opnieuw gekookt. Dan worden grote bundels repen gedurende een week in een grote houten pers geplaatst, schoongemaakt en weer in de pers geplaatst, ditmaal gedurende 210 dagen, een vastgestelde periode in de rituele kalender. Met een ijzeren pennetje worden de letters in het blad gekerfd. Om de tekst leesbaar te maken wordt er zwartsel (roet van olielampen) overheen gesmeerd. De bladeren worden aan beide kanten beschreven of van illustraties voorzien. De verschillende bladen worden in volgorde op elkaar gestapeld en aan elkaar bevestigd met een touwtje dat door de bladeren wordt geregen. Om de tere, gedroogde bladeren te beschermen wordt een houten voor- en achterkant geplaatst of wordt de bijeengebonden lontar in een doos

bewaard. Lontarteksten werden voor allerlei doeleinden gebruikt, zoals documentatie voor rituelen, religieuze instructies, genealogie, geschiedschrijving en literatuur. Op Bali gelooft men dat het schrift een goddelijke oorsprong heeft en daardoor een bovennatuurlijke kracht bezit.

Behalve als communicatiemiddel wordt het schrift gebruikt als magisch middel. Er is zelfs een godin van het schrift, de lontars en kennis: Sarasvati.

Museum Nusantara heeft in 1983 met steun van de Vereniging Rembrandt een gedreven zilveren koker aangekocht. Deze koker diende als fraaie verpakking van een tekst op repen lontarblad. Deze lontar is een petitie van de vorsten van Buleleng aan het Nederlandse gouvernement, aangeboden aan de Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, J.P. Graaf van Limburg Stirum, bij diens officiële bezoek aan Bali op 11 juli 1918. De petitie betrof een verzoek aan het gouvernement om meer aandacht te besteden aan de rijstbouw in Buleleng. Bali kende van oudsher verschillende vorstendommen die ieder hun invloedssfeer hadden op een bepaald deel van het eiland. Pas laat in de negentiende en begin twintigste eeuw verloren deze vorstendommen hun autonomie en nam het koloniale bestuur de macht over. Buleleng werd in 1882 onder koloniaal bestuur geplaatst.

Batak

Tot het midden van de negentiende eeuw was er weinig bekend over de taal en literatuur van de Batak op Sumatra. Pas met de benoeming van de linguïst Hermann Neubronner van der Tuuk, in 1849 door het Nederlands Bijbelgenootschap, kwam er wetenschappelijk onderzoek naar deze taal. Afhankelijk van het dialect bestaat het schrift uit negentien tot eenentwintig zogenoemde radicale tekens ('de moeder van het schrift') en zes tot acht diakritische tekens ('de kinderen van het schrift'). Er wordt van links naar rechts geschreven en van boven naar beneden. De tekens volgen elkaar op zonder spaties en zonder eindmarkering van een zin. Er is vrijwel niets bekend over de oorsprong van dit schrift. Volgens de Batakmythologie was er ooit een boombastboek dat alle kennis van de mensheid bevatte en dus ook de kennis van het schrift. Tegenwoordig is de heersende wetenschappelijke opvatting dat het schrift zijn oorsprong heeft in het oud-Javaanse Kawischrift.

Pustaha, wichelboek. Batakschrift. (Collectie Nusantara)

Brandbrief

Er werden allerlei verschillende materialen gebruikt om op te schrijven, maar de drie voornaamste zijn bamboe, bot en boombast. Evenals bij de Balische lontars werden de tekens daarin gekerfd en met zwartsel leesbaar gemaakt. Het meest bekend zijn de 'pustaha', harmonievormige boeken met bladzijden van boombast. Qua vorm

zijn de boeken vergelijkbaar met de muziekboeken van een draaiorgel. De bladzijden worden beschermd door een houten voor- en achterkaft. Het schrijven en lezen van deze boeken was alleen voorbehouden aan de priester, de 'datu', die de boeken gebruikte bij het wichelen. Zelfs voor het bereiden van de inkt waren speciale formules. De inhoud van deze pustaha gaat altijd over het uitvoeren van rituelen, orakels en recepten voor medicijnen. Een van de markantste lontars is de brandbrief of dreigbrief. Dit zijn repen beschreven bamboe bijeengebonden en voorzien van een miniatuurwaard, miniatuurlanspunt, miniatuurspeer of een miniatuurgeweer, om de dreiging die ervan uit moest gaan te versterken. Grote aantallen van deze brandbrieven of dreigbrieven werden eind negentiende eeuw naar de administrateurs van de Europese plantages in Deli gestuurd door de Karo Batak omdat zij vonden dat zij onrechtmatig van hun land waren verdreven.

Magische formules

Het Batakschrift is veelvuldig terug te vinden op beschreven schouder- en ribbotten van de karbouw. Meestal zijn dit magische formules, tekeningen, sterren etc. Deze botten dienden als amulet. De beschreven bamboekokers hebben een meer romantische functie. Zij bevatten vaak gedichten en liefdesverklaringen. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de islamisering en vooral de kerstening op in de Bataklanden. Hierdoor nam het gebruik van het Batakschrift in rap tempo af. In tegenstelling tot het Javaans en Balische schrift wordt het Batakschrift in zijn traditionele vorm niet meer gebruikt. De wereldwijde kennis ervan is enorm afgenomen. Het grootste deel van de Javaanse, Balische en vooral de honderden Batakhandschriften uit de collectie van Nusantara zijn ondergebracht in het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde te Leiden. Daar zijn ze toegankelijk voor wetenschappers. Maar ook in de Delftse collectie zijn bijzondere handschriften bewaard gebleven.

Amy Wassing is conservator van Museum Nusantara

Brandbrief voorzien van miniatuurwapens. Batakschrift.

Vakantiehuis Texas bij Ter Heijde, ca. 1940, van Herman Veldhuis, topontwerper van Glasatelier Jan Schouten, Delft

Groen, groenten, fruit en bloemen

Erfgoed Delft gaat binnenkort aandacht besteden aan het stukje 'en omstreken' in haar naam. Die aandacht zal zich richten op het Westland. Deze achtertuin van Delft is voor de stad altijd belangrijk geweest als leverancier van groenten, fruit en bloemen. Met zijn duinen en de zee was het ook een belangrijk recreatiegebied voor vele Delftenaren, een geliefde plek om een buitenverblijf te laten bouwen en een aansprekend gebied om te schilderen. In samenwerking met het Westlands Museum in Honselersdijk, Kunstzaal Van Heijningen in Den Haag en het Genootschap Oud Westland, dat thans een boek voorbereidt, wordt gewerkt aan een tentoonstelling met 'Zichten op het Westland'. De tentoonstelling gaat in december van start.

Foutjes

In de vorige aflevering van Delf slopen enkele foutjes.

- Op pagina 28 stond abusievelijk een foto van het openbare gebied aan de buitenzijde van de Van Blommesteijnstraat. Daar had een foto van de gemeenschappelijke binnentuin moeten staan. Die ziet u nu. (Foto Hebly en Theunissen architecten)
- De tweede afbeelding op pag. 17 is niet het Gemeentelijk uitbreidingsplan van J. de Booi uit 1933, maar het uitbreidingsplan van de Commissie voor Stadsuitbreiding uit 1921.
- De maker van de foto's op pag. 25 is niet Martien de Graaf maar Martien de Man.

KORT nieuws

De winnaar van de Le Comteprijs 2009

De Le Comteprijs 2009 is gewonnen door C.M. van der Woude voor de restauratie van Brabantse Turfmarkt 46-48. De voorgevel van dit in 1909 gebouwde pand is uitgevoerd in een eclectische stijl met neorenaissancekenmerken. Opvallend is het kleine, louter decoratieve, trapgeveltje middenop de voorgevel, bekroond met een smeedijzeren windwijzer. Ook het siermetselwerk met kleurige steen van de gevelbeëindiging en de ontlastingsbogen boven de gevelopeningen zijn blikvangers.

In 1972 vestigde T. Simons zijn snackbar in het pand, waarvoor de pui werd gemoderniseerd. Deze werd gepleisterd en voorzien van nieuwe invullingen in de gevelopeningen en van een luifel over de volle breedte. De moderniseren van toen zijn in onze moderne ogen een aantasting. Dat vond ook de huidige eigenaar van het pand. Hij liet de gevel grondig opknappen. De ijzeren gevelbekroning werd hersteld, maar het meest opvallend is het herstel van de pui. Achter de pleisterlaag bleek het metselwerk zeer sterk beschadigd. Met heel veel moeite is het gelukt om het oorspronkelijke beeld van het zeer decoratieve metselwerk met de ontlastingsbogen te reconstrueren. Daarmee komt de opvallende architectuur nu weer goed tot zijn recht en is het stadsbeeld aanzienlijk verfraaid.

Goud- en zilvermeden in Delftse archiefstukken

Reeds geruime tijd verwerkt de heer J.W. Stolk gegevens over Delftse goud- en zilvermeden. Hiertoe maakt hij gebruik van tal van bronnen die voornamelijk bij het Delfts Archief aanwezig zijn. Hij stelt deze informatie graag beschikbaar aan genealogen en andere onderzoekers. Daartoe heeft hij een website aangemaakt <http://goudsmedendelft.web-log.nl/mijn-weblog/>. Vooralsnog staan hierop slechts wat indexen en geraadpleegde bronnen maar naast concrete informatie en bronverwijzingen beschikt hij over persoonlijke verhalen rond deze kunstenaars.

De Delftse Canon en de Wiki van Erfgoed Delft e.o.

Eind 2008, begin 2009 heeft de redactie van Delf stappen gezet om in samenspraak met geïnteresseerde burgers een Delftse canon vast te stellen. Het begon met een presentatie in de Van der Mandelezaal, waar 35 zogenoemde vensters werden gepresenteerd en een discussie volgde over welke vensters de vijftien overgebleven plaatsen moesten innemen. De redactie was zich er echter niet van bewust dat de historische vereniging Delfia Batavorum gelijktijdig ook aan het opstellen van een canon was begonnen. In de afgelopen zomer heeft hierover een gesprek plaatsgevonden tussen een vertegenwoordiger van de redactie en de Canonwerkgroep van Delfia Batavorum. De redactie heeft naar aanleiding hiervan besloten de activiteiten rond de Canon over te laten aan Delfia Batavorum. Dit besluit was mede ingegeven door de omstandigheid dat Erfgoed Delft e.o. bezig is een WikiDelft in te richten, waar iedereen, net als op het bekende Wikipedia, kan schrijven over en reageren op Delftse historische thema's. Het internetadres is www.wikidelft.nl

Vervagende

Op de voorgevel van Markt 9

zijn nog de vage sporen

van geschilderde letters

zichtbaar. Ze behoorden ooit

tot het opschrift STADS-

KOFFYHUIS en zijn in Delft

de oudste, zichtbaar gebleven

restanten van een geschilderd

reclameopschrift.

In de negentiende eeuw was in het pand Markt 9, rechts van de Waagsteeg, een logement annex stadskoffiehuys gevestigd. Rond 1865 liet de toenmalige eigenaar D. Schaap er een staalgravure van maken waarmee hij zijn nota's en ander drukwerk opsierde. Op die gravure zien we het pand afgebeeld met op de begane grond een voordeur en twee ramen. Daarboven is onder de ramen van de verdieping een gevelbreed houten bord te zien met daarop het opschrift STADS-KOFFYHUIS. Het bord helt iets schuin naar voren, vermoedelijk om het voor passanten makkelijker leesbaar te maken of om de geschilderde tekst tegen vervuiling te behouden. Het bord en de naam van het etablissement zijn later verdwenen, op zijn laatst in 1907. In dat jaar sloot het hier gevestigde café namelijk zijn deuren en werd het pand verbouwd tot kantoor en woonhuis, waarvoor er links twee afzonderlijke voordeuren naast elkaar werden aangebracht. In 1933 kreeg het pand weer een horecafunctie en werd de huidige, door de Delftse architect J.B.A. Loomans ontworpen, pui aangebracht. Maar bo-

Oude verflagen tonen geschiedenis

ven die pui ziet de voorgevel er nu nog net zo uit als op de gravure van rond 1865, al zijn de kleine ruitjes uit de ramen verdwenen.

Sporen van het verleden

Als men goed naar de gevel kijkt valt op dat het metselwerk rood is geverfd. Maar op de eerste verdieping, tot de lijn ter hoogte van de bovenkant van de vensters, ziet het er iets anders uit dan het metselwerk op de tweede verdieping. Op de eerste verdieping zit de gevel iets dikker in de rode verf, is de kleur iets anders en zijn er links en rechts op de buitenhoeken, op regelmatige afstand boven elkaar, vier natuurstenen hoekblokjes te herkennen die iets buiten het

gevelvlak uitsteken. Die blokjes worden ook op de negentiende-eeuwse staalgravure weergegeven. Op de eerste verdieping dateert de voorgevel nog uit de zestiende eeuw. Oorspronkelijk had het huis een trapgevel en kruiskoziijnen met glas in lood en luikjes. Die trapgevel is nog te zien op een tekening van A. Oltmans uit 1834, die de Boterbrug afbeeldt met op de achtergrond het stadhuis. Kort daarna is de zolder vervangen door een volwaardige verdieping met een nieuw dak. Aan de voorzijde verdween toen de trapgevel en er kwamen een schuin dakschild en een rechte gevellijst. De verhoging van het pand zal hebben samengehangen met de functie van logement, toen mogelijk een nieuwe functie voor het huis.

letterresten

De vensters op de verdieping zijn waarschijnlijk tegelijk met de verhoging van het pand vervangen door grotere schuifvensters, met een lagere vensterbank, die nu nog aanwezig zijn.

Verf op de gevel

Vroeger werd baksteen metselwerk vaak rood geschilderd om een egaal en strak effect te krijgen. Natuurstenen onderdelen, zoals de hoekblokjes, werden in 'Bentheimer'-zandsteenkleur geschilderd. Ook natuursteen metselwerk werd vroeger vaak in die zandsteenkleur geschilderd, zoals dat van de gevels van het stadhuis in 1620. Natuurstenen blokjes moeten ook de bogen boven de vensters op de verdieping en de trappen van de trapgevel van Markt 9 hebben verlevendigd. Daarvan is nu niets meer te zien omdat dat deel van de gevel is verdwenen en plaats maakte voor een recht

Lnks: De gevel op de eerste verdieping is ouder dan het gedeelte erboven. Links en rechts zijn daar nog hoekblokjes te onderscheiden. (MBK)

Rechts: Dat er ooit STADS-KOFFYHUIS op de gevel stond blijkt met name uit de restanten van de letters OFF. (MBK)

beëindigde lijstgevel. Rode verf werd ook vaak aangebracht om aanvullingen in afwijkende baksteen te verdoezelen. Dan werd de hele gevel rood geverfd. Dat is ook bij Markt 9 gebeurd toen het met een verdieping werd verhoogd. Daarbij werden ook de hoekblokjes overgeverfd omdat die ouderwets waren en in het nieuwe gedeelte ontbraken. Men wilde de gevel er vooral als één geheel uit laten zien. Die laatst aangebrachte rode verf is daarna niet meer overgeschilderd en raakte in de loop der tijd verweerd. Het bindmiddel (lijnolie) verteerde en de rode pigmentdeeltjes lieten los. Daardoor ging de onderliggende laag doorschemeren en zijn er nu vlak boven de pui, ter hoogte van

Een staalgravure uit circa 1865 gebruikte D. Schaap als reclamemiddel voor zijn logement en stadskoffiehuys aan de Markt. (ED)

het oog onttrokken door de rode verf. Dat moet op zijn laatst rond 1865 gebeurd zijn, toen de gravure werd gemaakt. Het opschrift zelf moet dus nog eerder zijn aangebracht. Gezien het lettertype zal dat in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn geweest. Misschien was tapper Gijsbert Bosch de opdrachtgever. Hij was volgens de oudste kadastrale gegevens uit 1832 in dat jaar eigenaar van het pand.

Er zijn meer vervaagde reclameschilderingen en opschriften op Delftse gevels aanwezig en misschien gaan er ook nog schuil onder latere verflagen, maar de resten van het opschrift van het Stadskoffiehuys aan de Markt zijn de oudste die nu nog zichtbaar zijn. Er is alleen niet veel meer van over. De onderzijde van de letters verdween in 1933 toen de huidige pui werd aangebracht en waarvoor een strook metselwerk direct boven de pui werd vernieuwd. Het valt te verwachten dat de letterresten ooit helemaal zullen verdwijnen, zeker als de gevel een keer wordt opgeknapt. Herstel of reconstructie van het volledige opschrift is onmogelijk omdat de verdieppingsramen er met hun onderzijde doorheen steken. Kijk nu dus nog maar eens goed!

Wim Weve is gemeentelijk bouwhistoricus

Links en onder: De beginletters S en T van het oude opschrift zijn nog herkenbaar. (MBK)

de vensterbanken, vaag de resten van letters zichtbaar geworden. Het zijn de bovenste gedeelten van enkele geschilderde letters. Links is een deel van de letters ST te herkennen en in het midden van de letters OFF. Rechts is heel erg vaag iets te zien dat moet resteren van de letters IS. Het zijn onmiskenbaar resten van het opschrift STADS-KOFFYHUIS. Het was op de gevel leesbaar tot men de vensters vergrootte en daartoe de vensterbanken verlaagde, waardoor de bovenrand van dit opschrift werd doorbroken. De geschonden letters werden aan

In 2005 werd in het centrum van Delft een deel van het voormalige Sint-Ursulaklooster opgegraven. Bij de uitwerking van de archeologische gegevens werd ook in ogenschouwen genomen dat in dit klooster handgeschreven boeken werden gemaakt. Er werd besloten een kunsthistorisch onderzoek uit te voeren naar deze manuscripten. Vooruitlopend op de publicatie van de resultaten kan al een tipje van de sluier worden opgelicht.

Rechts een miniatuur van 'alle heiligen' in de hoofdletter H. (Cambridge, Trinity College, B.1.46, folio 110 verso – 111 recto; met dank aan Master and Fellows, Trinity College, Cambridge)

merk of een colofon dat meer houvast kan bieden om te bepalen wie ze gemaakt heeft, wie ze gebruikte en waarvoor ze gebruikt werden. Een grondig onderzoek naar al deze gegevens heeft uitgewezen dat het Sint-Ursulaklooster een van de belangrijkste producenten van manuscripten is geweest, niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief.

Het Sint-Ursulaklooster werd relatief laat gesticht. Het wordt vermeld in een archiefstuk uit 1457, maar bestond waarschijnlijk al vanaf 1454. In de eerste decennia na de stichting moesten de zusters ervoor zorgen dat hun eigen bibliotheek gevuld werd. Waarschijnlijk hebben zij hun nieuwe scriptorium in deze jaren dus vooral benut voor het vervaardigen van manuscripten voor eigen gebruik. Alleen aan de hand van bijvoorbeeld eigendomsmerken in bewaard gebleven manuscripten kunnen we achterhalen wat de zusters zoal in die bibliotheek hadden staan. In de laatste twee decennia van de vijftiende eeuw bleven de zusters boeken, weliswaar manuscripten voor eigen gebruik produceren, maar daarnaast maakten

De productie van manuscripten in het Sint-Ursulaklooster

Boeken uit de tijd vóór de boekdrukkunst werden met de hand, letter voor letter, geschreven, van decoratie voorzien en ingebonden. Dit was een bijzonder arbeidsintensief proces, dat daarom vooral door kloosterlingen werd uitgevoerd. De Delftse kloosters waar boeken werden geproduceerd, deelden een decoratiestijl die zo uniform is dat een manuscript niet eenvoudigweg aan een specifiek klooster kan worden toegeschreven op basis van enkel de verlichting. Gelukkig bevatten sommige manuscripten naast tekst en versiering ook een eigendoms-

ze ook getijdenboeken die ze verkochten aan leken om geld te verdienen voor het klooster. Er zijn meer dan honderd van deze getijdenboeken bewaard gebleven die met Delft in verband kunnen worden gebracht: ze bevatten typisch Delftse versiering en in hun kalenders zijn heiligen die in Delft speciale vereering genoten, zoals Hippolytus en Ursula, met rood gemarkeerd. In sommige manuscripten binnen deze groep wordt in de Litanie, een tekst waarin een groot aantal heiligen wordt aangeroepen, Sint-Ursula als eerste genoemd onder de heilige maagden. >

Dit boec hoort in dat besloten huert tot sinte ursule te delf mit oest eynde.

Deze handschriften kunnen om die reden met enige zekerheid worden toegeschreven aan het Sint-Ursulaklooster.

Een manuscript voor gemeenschappelijk gebruik

De boeken die de zusters van Sint-Ursula maakten voor eigen gebruik, bevatten onder meer teksten over de deugd van de maagdelijkheid, de leer van de kerkvaders, het leven van de vroege martelaren en het leven van Sint-Franciscus, wiens regel in het klooster werd gevolgd. De standaard eigendomsnotitie in boeken uit het Sint-Ursulaklooster benadrukt dat de zusters leefden onder clausura, oftewel in een besloten convent. De kopiïst van een exemplaar van Der maechden spiegel schreef op een van de eerste bladzijden: 'Dit boec hoort in dat besloten convent tot sinte ursulen te delf int oest eynde'. Het colofon vertelt ons meer over de werkwijze van de zusters. Er staat: 'Dit boec is veel op heylige dagen gescreven men en moete niet vercoppen'. Dit geeft aan dat de zusters het boek zelf afschreven als een vorm van devote arbeid.

De ligging van het Sint-Ursulaklooster, geprojecteerd op de Kaart-Figuratief.

Ze beschouwden het kopiëren van boeken op heilige dagen als een activiteit ter ere van God en de heiligen, reden waarom aan die boeken geen geld mocht worden verdiend. Het suggereert ook dat de zusters op niet-heilige dagen andere boeken schreven die wel mochten worden verkocht.

Een knielende zuster omgeven door penwerk. (Cambridge, Trinity College, B.1.46, folio 131 recto; met dank aan Master and Fellows, Trinity College, Cambridge)

Getijdenboeken

De manuscripten die de zusters verkochten, waren waarschijnlijk voornamelijk getijdenboeken. Dit zijn gebedenboeken gebaseerd op het door geestelijken gebruikte brevier, waarin gebeden voor vaste tijdstippen (bidstonden) per dag staan, van de metten midden in de nacht tot de completen in de volgende avond. Een getijdenboek is minder veeleisend dan een brevier en daarom geschikter voor leken. Getijdenboeken bevatten een aantal standaardteksten (de Mariagetijden, de Zeven Boetpsalmen met Litanie en het Dodenvigilie)

en verder tellen ze vaak nog een aantal toegevoegde gebeden. Terwijl het brevier voornamelijk gebruikt werd binnen de kloostermuren, was het getijdenboek enorm populair bij zowel leken als geestelijken.

Met ten minste 105 Delftse getijdenboeken in collecties over de hele wereld kunnen we aannemen dat een aantal kloosters in Delft manuscripten voor leken produceerde. Elk van deze handschriften heeft op zijn minst enige decoratie in de vorm van het typisch Delftse rood-blauwe penwerk. De zusters van het Sint-Ursulaklooster versierden waarschijnlijk zelf de marges en initialen van de getijdenboeken met penwerk in plaats van dit aan professionele verluchters uit te besteden. Het penwerk in de marges wordt gekenmerkt door twee stijlen, beter bekend als 'schulpsversiering' en 'blokversiering'. Daarnaast maakten ze complexe geometrische patronen in grote initialen.

Sommige van de getijdenboeken hebben ook geschilderde verluchting, in de vorm van figuren en motieven in de marge, gehistorieerde initialen (grote beginletters waarin een voorstelling is geschilderd) en miniaturen. De miniaturen zijn in de regel geschilderd op losse bladen die vervolgens werden meegebonden in het getijdenboek, doorgaans tegenover het begin van een hoofdstuk. Deze miniaturen werden gemaakt in Delft, Leiden of elders. Het is goed denkbaar dat een opdrachtgever bij de zusters van het Sint-Ursulaklooster een 'kaal' getijdenboek bestelde, dat door henzelf werd voorzien van rood-blauw penwerk en van figuren in de marge omgeven door banderollen, waarna de opdrachtgever het manuscript verder liet optuigen met miniaturen die hij betrokken had van een professioneel atelier buiten het klooster.

Een getijdenboek voor een kloosterzuster

Eén getijdenboek is aantoonbaar door een lid van de kloostergemeenschap zelf gebruikt. Het bevat de teksten die in een getijdenboek gebruikelijk zijn, plus de Honderd Artikelen van Heinrich Seuse. Dit is een gebed dat gedurende een week gelezen dient te worden terwijl de lezer zichzelf onderwerpt aan een veeleisende routine van staand, knielend en liggend bidden. Deze tekst heeft kloosterlingen waarschijnlijk veel meer aangetrokken dan de gemiddelde leek. De figuur in de marge naast de beginwoorden van deze tekst toont een zuster geknield in gebed. Er is ook een los blad aan het manuscript toegevoegd met een gebed tot iemands beschermengel. Aan de onderzijde van dit blad is de zuster geknield in gebed weergegeven, met een engel achter haar. Dit blad is geschreven door een andere hand dan de rest van het manuscript, wat

doet vermoeden dat de zuster een standaard getijdenboek heeft genomen dat ze heeft aangevuld met portretjes van zichzelf en met een paar extra katernen die de Honderd Artikelen bevatten.

De zusters van het Sint-Ursulaklooster vestigden hun klooster in een tijd dat in de Nederlanden de geleterdheid toenam, niet in de laatste plaats onder vrouwen zoals de zusters zelf. Ze schreven enkele manuscripten af, die ze voorzagen van een colofon, maar ze maakten er nog veel meer. Veel van die boeken – voor zover bewaard gebleven – konden tot voor kort niet worden geïdentificeerd. Het nu uitgevoerde onderzoek brengt daar verandering in en geeft een veel gedetailleerder beeld van de productie van manuscripten in het Sint-Ursulaklooster dan voorheen mogelijk was. Samen met de resultaten van het archeologisch, historisch en cartografisch onderzoek draagt het eraan bij dat de geschiedenis van Sint-Ursulaklooster straks voor een groot deel ontrafeld is.

Kathryn M. Rudy, Ph.D., is Caroline Villers Associate Fellow aan het Courtauld Institute of Art te Londen.

Detail van illustratie op pagina 24. Een zuster met haar engelbewaarder.

Delf is een uitgave van Erfgoed Delft e.o. en het gemeentelijke vakteam Monumentenzorg & Bouwkwaliteit in samenwerking met de historische vereniging Delfia Batavorum en de Vereniging Vrienden van Het Prinsenhof.

Hoofdredactie

Bas van der Wulp en Wim Weve

Redactie

Peter Deunhouwer, Annika Hendriksen, Cees Vanwesenbeeck en Trudy van der Wees

Redactiesecretaris

Nico Schaap

Redactieadres

Oude Delft 169, 2611 HB Delft
nischaaap@delft.nl

Vormgeving

ZMO, Jacques Overtom (BNO)
Mitzi Tabernal, Haarlem

Druk

Koninklijke de Swart, Den Haag

Losse nummers € 3,50

Jaarabonnement € 12,50

Abonnementen

Informatie via e-mail gemeentemusea@delft.nl
of telefoon (015) 260 23 58

Adreswijzigingen

kunt u sturen naar: Erfgoed Delft e.o.,
Postbus 78, 2600 ME Delft
Of per e-mail: wbremer@delft.nl

Disclaimer

De redactie van Delf heeft zijn uiterste best gedaan om alle rechthebbenden van gepubliceerde afbeeldingen te achterhalen. Mocht u desondanks in dit blad beelden tegenkomen waarvan u de rechthebbende bent en heeft u de redactie geen toestemming voor het tonen gegeven, neemt u dan contact met ons op.

ISSN 1569-4488

© Erfgoed Delft e.o.

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Collecties Erfgoed Delft en omstreken

Beheer
Informatie
Presentatie

Gemeente Delft
Monumentenzorg
& Bouwkwaliteit

CHRISTELYCKEN

A . B . C

A enneet omenschen broosch, wysheyt ende verstant
B emundt de leefde Gods. dats in u wort geplant.
C oempt tot dat wesen goet des Godsaligen leuen
D welck u hier leeren sal. d'oot moedicheyt verheuen.
E rustig sy uwen lust, naer gezichte. Deucht
F ondeert daer in u hert, soo wort u zyel verheucht.
G heloofst Gods eeuwich woort, en wilt oec hier beueuen
H ey liglyck end' oprecht wandelen sonder sneuen.
I n Hemel noch op Aerd, en is geen ander rust
K eert daer toe al u hert. en wrechken ende lust.
L aet het toch achter niet om vrienden noch om magen
M aert daer toe u wesen vlyt, wilt oec niet anders iagen.
N aer dat heylighe licht, zoo willet altyt staen
O pent u hert aprecht, en wilt de liefde ontsaen.
P vyseert oock u wengheest onder des hereen crachten
Q uellet u seluen niet, met wreemde quaey gedachten.
R oepet in uwen noodt, tot Godt den Heer altyt
S oo zult ghy voor gewis troost vinden inden stryft.
T em niet u zelluen zo ende oec u eyghen zinnen
U lt bouen al den Heer beminnen ende zyn wet.
V alt eenigins niet toe al wat het vleesch begeert
W amment Gods woort, de liefde. altyt landeert.
X eert naer ureed' altyt als rechts. Christi leden
Y gt ureig en stant vast, dach en nacht in gebeden.
Z betreemt yder mensch, dat hy wel voor sich siet
t empleeedy dit wel, soo schout ghy groot vreedriet.

BY MY DAVIT MOT

Het volgende nummer van Delf verschijnt in september. Het thema is: **De smaak van de negentiende eeuw**